

«ТҮРКІ ШЕЖІРЕСІНДЕГІ» СЫН ЕСІМДЕР СӨЗЖАСАМЫ

Сын есімдер сөзжасамы кейінгі кезендерде ғана өз алдына жеке зерттеле бастады, бұған дейін морфология саласының ішінде қарастырылып келген еді. Осыған орай ғалымдар мынадай пікір білдіреді: «Сын есім тілдің дербес бір деңгейі ретінде енді саралана бастаған сөзжасам жүйесінде арнайы әлі зерттелген емес. Сәрі, содан да болу керек, оларда сын есім жүрнектарының лингвистикалық табиғаты сөзжасамдық жағынан жете ашылмай келді және өздерінің сандық құрамы жөнінен де толық, бар көлемінде қамтылмады. Ал қамтылғандарының мағынасы көп жағдайда түбір сөзben байланыстырылмады, яғни одан тыс жағдайда түсіндірілді. Соның салдарынан сөзжасам жүрнектарының жүйесіз әрі құрылымдық жағынан әркелкі сипатталған түстары да аз болмады» [1, 342].

Біз мақаламызда ескі қазак жазба әдеби тілінің алғашқы нұсқаларының бірі болып табылатын XVII ғ. жазылған Әбілғазы Баһадұрдің «Түркі шежіресіндегі» сын есімдердің сөзжасамдық жүрнектарына қатысты сөз қозғамақпзыз.

Қазіргі қазак тіл білімінде сын есімнің мынадай бес түрлі қызметі көрсетіліп жүр:

1. Заттың түр-түсін білдіреді (ақ, сары, көк, қызыл т.б.);
2. Заттың көлемдік, аумактық, салмақтық белгісін, сынын білдіреді (ауыр, жүйрік, жуан, жуас т.б.);
3. Заттың сапалық белгі, сипатын білдіреді (әдемі, мықты, надан т.б.);
4. Заттың дәмі, ісі және басқа сипаттарына байланысты белгілерін білдіреді (қалын, жұмсақ, ашы т.б.);
5. Затка, қимыл іс-әрекетке, мезгіл-мекенте қатысты сынын білдіреді (білікті, атақты, жазғы т.б.) [1, 460].

Ал семантикалық жағынан сапалық және қатыстық, құрамы жағынан негізгі және туынды сын есім болып бөлінеттің мәлім. Шырай категориясы тек сапалық сын есімге ғана тән болып есептеледі. «Сапалық сын есімдер деп мағынасы жағынан заттың түрі мен түсін, сырғы мен сапасын, көлемі мен аумағын, дәмі мен ісін білдіретін сөздердің айтамыз, ал қатыстық сын есімдер деп заттың белгісін басқа бір заттың немесе амалдың қатысы арқылы білдіретін сөздердің айтамыз» [2, 178].

Жалпы сөзжасам қосымшаларын анықтау үшін ең бірінші, түбір мен жүрнектың ара жігін ажыратып алу керек. Негізгі сын есімге оның түбір морфемасы жатады.

«Түркі шежіресінде» беретін мағынасы қазір сакталған, сөзжасам жүрнектарының қатысының, ары карай бөлшектеуге келмейтін мынадай негізгі түбір сын есімдер колданылған:

Арық – арық, жүдегү. Түркменнің ач **арықын** тұтұб өлтүрдік – *Түркменнің аш, арығын ұстап өлтірдік*.

Бұзұқ – арам, қара ниетті. Жамұқа көб сөзлі **бұзұқ** кіші түрүр аның сөзіне инаныб дост бірлөн дүшман болмак иахшы ермес деді – «*Жамұқа сөзі көп, арам кісі, оның сөзіне сеніп доспенен жау болу жақсы емес*» деді.

Кічік – кіши. **Кічік** келініңіз мұсылман болұб түрүр аның үчүн ұғлының аны көб сүйе түрүр ерді – *Кіши келініңіз мұсылман болғандықтан, оны сол үшін қатты сүйеді*.

Иарық – жарық. Тұнлікден үйүнің ічіне түшкен афтабдай **иарық** тұра түрған нәмерсे асмандағы пайда болды – *Тұңліктен үйінің ішіне түсken күндей жарық, нәрсе аспаннан пайда болды*.

Қара, ақ – Кішінің көзінің бөбежікі **қара** болса ақы **ақ** болса – *Адамның көзінің қарашаығы қара болса, ағы ақ болса*.

Иахшы – жақсы. Тірі түшкен **иахшы** кішілерні бағлатыб қойды – *Tip i түскен жақсы кісілерін байлатып қойды*.

Бұл көрсетілген түбір сын есімдердің семантикасы қазіргі қазақ тіліндегі мағынасымен бірдей.

Қазіргі тіл тұрғысынан қарағанда, сын есімнің сөзжасамдық жүрнақтарының ең өнімдісі -лы//лі, -ды//ді, -ты//ті. Ескерткіштерде бұл жүрнақтар арқылы жасалынған сын есімдер мыналар:

Адақлы – атақты. Пішкендтен та қары Кечітке че сүйнің екі тарафында **адақлы** хазар елі бар ерді – *Пішкендтен көне Кешітке дейін судың екі жағында атақты хазар елі отыратын еді*. Бұл жерде **адақлы** (атақты) сын есімі адамның жеке басының қасиетіне, тұлғалық сапасына байланысты қолданылған.

Адақлы – белді, беделді. Хазар елінің **адақлысының** иахшыларын чақыртыбайтдылар иұрт алғалы барамыз – *Хазар елінің белді жақсыларын шақыртып «Жұрт жауалауга баралыз» деп айтты*.

Күчлі – күшті (куши бар). Ел ханның ұғлы бар ерді **күчлі** уа тез кіші ерді – *Ел ханның ұлы бар еді, ол күші көп және тез кісі еді*.

Күчлі – күшті, мықты. Ол заманда Керейтдін **күчлі** ел иок ерді – *Ол заманда керейттен мықты ел болмайтын*.

Иұклі – жүкті (жүгі бар). **Иұклі** тиуе – *Жүкті туье*.

Бұл мысалдардан **-лі//лі** косымшаларының қолданымдық та, семантикалық та аясы өте кен болғандығын көреміз. Ал **-ды//ді, -ты//ті** косымшаларының берілуі мүлде кездеспейді десе де болады. **Яғни -лы//лі, -ды//ді, -ты//ті** сөзжасам косымшаларының бір ғана варианты **лы//лі** негізгі қызмет атқарған. Жалпы жүрнак, жалғаулардың бұлайша бір ғана варианта таңбалануы сонау ортағасыр жазба дәстүрінен бері келе жатқан үрдіс. Бұл құбылыс XX ғ. басына дейін жалғасып келген еді. Жазбалардағы бүндай ерекшелікке байланысты ғалым Н. Уәлиұлы «инвариант-вариант» теориясы бойынша «инвариант принципі» терминін ендірген болатын, яғни түбір сөзге жалғау мен косымшалардың бір ғана нұсқасы жалғанады.

Сонымен қатар, тәмендегі мысалдардан **-лық//лік** жүрнақтары арқылы жасалған сын есімдердің қазіргі әдеби тілдік нормаға сай келмейтінін көруге болады:

Пұтлық – денелі. Иеті иұз секіз иұз сауытлы құйақты уа чаһарайна уа дубулға уа **пұтлық** уа тезлікілі көзінден өзке ачық иок шондағ кішісі бар – *Жеті жұз, сегіз жұз сауытты, құйақты, шарайналы, дұлыгалы, денелі және шапшаң көзден өзге ашиқ жері жоқ, сондай кісілері бар*.

Тезлікілі – шапшаң, жылдам. Иеті иұз секіз иұз сауытлы құйақты уа чаһарайна уа дубулға уа пұтлық уа **тезлікілі** көзінден өзке ачық иок шондағ кішісі бар – *Жеті жұз, сегіз жұз сауытты, құйақты, шарайналы, дұлыгалы, денелі және шапшаң көзден өзге ашиқ жері жоқ, сондай кісілері бар*.

Атлығ – атты кісі. Үрүршұб иұркен **атлығлар** һәм екі иұз үч иұз кіші болғұб ерді – *Ұрысып жүрген аттылар да екі жұз, үш жұз кісі болып еді*.

Бұзұқлық – жауыздық. Оң ханның ұғлы Сәнкүнге сөз беріб **бұзұқлықны** башлаған ол ерді – *Оң ханның ұлы Сәнкүнге сөз беріп, жауыздықты бастаған ол еді*.

Иұклүк – жүкті (екіқабат). Хатұны құтұлыб екі сүйнің арасында ханның кейінден иетді **иұклүк** ерді – *Қатыны құтылып, екі судың арасында тұрған ханның артынан жестті, жүкті еді*.

Ақыллық – ақылды. Іәр неменің мағынасын біле тұрған **акыллық** кіші атасының бір иахшы нәкери бар ерді Дүрман елінден Жансейд атлы – *Атасының Дүрман елінен Жансейт атты әр нәрсенің мағынасын білетін, ақылды бір жақсы нәкери бар еді*.

Ғалымдардың пайымдауынша, **-лы//лі** жүрнағы осы **-лық//лік** жүрнағынан дамып шықкан. Алайда бұл косымшалардың ескерткіштегі қолданысында өздеріне тән ерекшеліктері бар сияқты. Себебі, **иұкли** деп жүгі бар нәрсені мензеп тұрса, **иұклүк** деп адамға қатысты қолданылған. Сол сияқты **кушилі**, **адақлы** сөздерімен салыстырғанда **пұтлық**, **тезлік** сөздерінің семантикалық мәндерінде айырмашылықтар бар.

Сондай-ақ «Шежіре тілінде» қазіргі қолданыста жоқ **-лақ** жүрнағы арқылы келетін **тұзлақ** (тұзды) сын есімі кездеседі: Ол иер тұзлақ ерді – **ол жер тұзды еді**.

-ғач сөзжасамдық косымшасы арқылы:

Иаланғач – жалаңааш. Қыш күнде **иаланғач** уа иалан айақ иұрұп ерді – *Қыс күнінде жалаңааш және жалаң аяқ жүретін еді*. Ескерткіште иалан атлығ – атты жоқ деген тіркес те кездеседі: Өзлөрі **иалан атлығ** болғұб Бамыбурмада иғылыб ташдың қалға қылыб хан білән үрүршмаға тағайын болғұб түрдилар – *Өздері атсыз Бамыбурмада жисильтіп, тастан қамал тұрғызып ханмен үрүсуга дайындалды*.

Бұдан көретініміз *иалаң* (жалан) сөзінің дербес мағынада жүмсалуы. Түбірі *иалаң* – жалан. **-ақ** және **-үк** косымшасы арқылы:

Йалдурақ – жарық. **Йалдурақ** йулдуз түкған уақытда Бухарадын атланды – *Жарық* жүлдіз түгел уақытта *Бұхарадан аттанды*. Түбірі *иалдуң* (жалтыр, жылтыр).

Иұқұрүк – жүйрік. Шол иерде бір екі кішіні тұтұб өлтүрділер өмма бір **иұқұрүк** атлықы қачыб құтұлды – *Сол жерде бір-екі кісіні ұстап өлтірді, бірақ бір жүйрік аттысы қашып құтылды*. Қазір тілімізде **жүйрік** болып қолданылатын бұл сөздің түбірі *иүкүр* (жүгір). Сонда бұл сөздің арғы семантикасы жүгіргіш, қатты жүгіретін дегенге саяды. Қазір фонетикалық өзгерістерге ұшырап **жүйрік** түрінде қолданылады. Ал ескерткіште жылқыға қатысты қатты шабатын немесе *шабу* етістігі мүлде жоқ, тек жаулау, соғыс ашу мағынасында ғана кездеседі.

-ғұр косымшасы арқылы:

Йабшұр – жабысқақ. Мағынасы барчаға мағлұм **иабшұр** – *Мағынасы баршага мәлім жабысқақ*.

Ескерткіште сөзжасамның аналитикалық тәсілі арқылы жасалған сын есімдер де молынан ұшырасады. Бұл тәсіл арқылы құрделі сын есім пайда болады. Мысалы:

Ортада иілік – *ортан жілік*. Еш сұлтан қалғаға иақын келкенде Дінғали сұлтанның оқ бірлөн атды атның сағырысына тигді ат тублады да иықды тамның құнчесіне сұлтанның **ортада иілікіке** тигді сынды (131, 4-6). Еш сұлтан қалага жақын келгенде Дінғали сұлтанды оқпен атты, оқ аттың сауырына тиіп ат тулады да оны үйдің шатырына (төбесіне) жықтый, содан сұлтанның ортада иілігі сынды.

Ақсары – ақшыл. Бәлкі нәсілі көбірегі **ақсары** көзлері өшінал болды – *Бәлкі ұрпақтарының көпшілігінің түсі ақшыл, көздері көкшіл болды*.

Сөзжасамның аналитикалық тәсілі арқылы жасалған сын есімдер көбінесе қос сөздер болып келеді:

Азған тозған – азып-тозған, жүдеп-жадаган. Ата иұртыға келді **азған тозған** елні иғды – *Ата жүртіна келіп азып-тозған елін жисиды*.

Ач арық – аш-жалаңаш, жүдеп-жадаган. Түркменнің **ач арықын** тұтұб өлтүрдік сартқа тикmedік – *Түркменнің аш-жалаңашын ұстап өлтірдік, сартқа тимедік*.

Ач уа арұқ – аш-жалаңаш, жүдеп-жадаган. Чабұлған елнің **ач уа арұқы** иемекке немерселері иоклықындын сахраи пиазның түбіні қазыб иер ерділер – *Шабылған елдің аш-арұғы жейтін нәр-селері жоқтұстан жабайы пияздың түбін қазып жейтін еди*.

Бөлише-бөлише – бөлек-бөлек. Ол уақтынча бенде ерділер **бөлише бөлише** бір падшаш заданың ешітінде он үйлүк уа игірма үйлүк болып ерділер – *Ол уақытта құл болып, бір патшаның ұрпақтарының есігінде бөлек-бөлек он үй, жиырма үй болып жүрер еди*.

Қачкан босқан – қашып-босып. Һәр иерде **қачкан босқан** түркмен уа тәжік... – *Әр жерде қашып-босып жүрген түркмен мен тәжік...*

Иырақдағы иауықдағы – жырақтағы-жусықтагы (алыстағы-жасындағы). Мені өзке халықдың артүқ силар теб үмід бар **иырақдағы иауықдағы** айттай – *Мені өзге халықтан артық сыйлар деген үмітім бар, алыс-жасындағыга айтқай*.

Иенлі уа иақалы – ауызбіршілігі бар (ынтымақты). **Иенлі уа иақалы** үйфур халқы бірлөн найман болды – *Ауызбіршілігі бар үйгыр мен найман болды*.

Корыта айтқанда, кез келген тілдің сөзжасам жүйесінің бастау көзі ең көне жазба ескерткіштер тілінен басталып, содан бері дамып, толығып, сұрыпталып, екшеле келіп қазіргі жүйелі дәрежеге жеткен. Әрине кай тілдің болмасын сөзжасам жүйесі аз уақытта ғана қалыптаса қоятын құбылыс емес, керісінше ұзак дәуірлер ішінде дамып тұрақталады.

ӘДЕБІЕТ

1. Қазақ грамматикасы. Астана, 2002. 784 б.
2. Ысқақов А. Қазірті қазақ тілі. Алматы: Мектеп, 1974. 408 б.

Резюме

Рассматриваются и анализируются имена прилагательные в словообразованиях памятника “Шаджара түрк”.